

ऋग्वेद

मण्डल ७, अनुवाक ३, सूक्त ४१ ।

अष्टक ५, अध्याय ४, वर्ग ८ ।

अनुवाद कर्ता: सञ्जय मोहन मित्तल

Rigveda

Maṇḍala 7, Anuvaaka 3, Sookta 41.

Aṣṭaka 5, Adhyaaya 4, Varga 8.

Translated by: Sañjay Mohan Mittal

There are two independent systems in place for classifying the 10522 Mantras from the Ṛigveda.

The first system has the Mantras broadly classified in Maṇḍalas. Each Maṇḍala has Anuvaakas which are further divided into Sooktas. However it is noteworthy that the Sooktas are numbered independently within a Maṇḍala and their numbering do not reset at the switchover of Anuvaakas. Due to this, many scholars consider Anuvaaka to be redundant and do not use them in their translations. There are a total of 10 Maṇḍalas, 85 Anuvaakas and 1028 Sooktas in the Ṛigveda. The sizes of the Maṇḍalas vary considerably between 429 Mantras to 1976 Mantras. The sizes of the Sooktas vary from 1 Mantra to 58 Mantras.

The second system tries to evenly distribute the Mantras between 8 Aṣṭakas which are further divided into 8 Adhyaayas each. These 64 Adhyaayas are further subdivided into 2024 Vargas. The normal size of a Varga is five Mantras, however, it varies from one to twelve Mantras with either extremes being rare.

Even though the second system does not have the Sookta classification, it honors the sanctity of a Sookta. One Sookta belongs to only one Aṣṭaka and one Adhyaaya. The Mantras from a Sookta may be further grouped into multiple Vargas. The Vargas however, do not mix Mantras from different Sooktas.

Nowadays, Maṇḍala / Anuvaaka / Sookta classification is more popular and has been used in this translation as well. However, the Aṣṭaka / Adhyaaya / Varga is mentioned in the page header for reference, if needed.

सारांश

इस सूक्त में ऋषि वशिष्ठ हमारा ध्यान हमारी प्रातः काल की गतिविधियों की ओर ले गए हैं । सूर्योदय से पूर्व ही आलस्य त्यागकर, शौच स्नानादि से निवृत्त हो हमें तुरन्त अपने धर्मानुकूल कर्तव्यों के पालन में जुट जाना चाहिए । सुबह से ही हम ईश्वर का ध्यान लगा, नम्र बन, मन में अच्छे विचार रखें । हमारे कर्मों का उद्देश्य अपने लिए और समाज के लिए उत्तम धनों की प्राप्ति होना चाहिए ।

आठवे वर्ग का आरम्भ होता है ।

पहले छः मन्त्रों में ऋषि दिन का आरम्भ प्रार्थना, स्तुति व उपासना के साथ करने का निर्देश देते हैं ।

वशिष्ठ ऋषिः । लिङ्गोक्ता देवता । ४७ अक्षराणि । निचृदार्षी जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रा वरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥१॥

ऋग् ७:३:४१:१, यजुः ३४:३४, अथर्व ३:४:१६:१

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ॥

प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥१॥

(प्रातः) प्रातः समय अपने दिन का आरम्भ करते हुए हम अपने (भगम्) शौर्य व उत्तम कर्म करने के लिए (अग्निम्) पावक अग्नि, (इन्द्रम्) वर्षा, (मित्रा) प्राणदायक वायु, (वरुणा) जल, (अश्विना) सूर्य और चन्द्रमा एवम् (पूषणम्) हमारे पोषण के लिए प्रदत्त (सोमम्) वनस्पतियों की ऊर्जाओं का (हवामहे) आह्वान करते हैं। और हम (इति) उस (ब्रह्मणः) जगत के (पतिम्) स्वामी का (हुवेम) गुणगान करते हैं (उत) जो (रुद्रम्) दुःखों और दुष्टों का नाशक है ।

वशिष्ठ ऋषिः । भगो देवता । ४३ अक्षराणि । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधृता ।

आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥२॥

ऋग् ७:३:४१:२, यजुः ३४:३५, अथर्व ३:४:१६:२

प्रातः जितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः । विधृता ॥

आध्रः । चित् । यम् । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् । यम् । भगम् । भक्षि । इति । आह ॥२॥

Synopsis

This composition directs our attention to our morning routine and the desirable attitude as we prepare for our day. Shedding all laziness, one should wake up before dawn and after ablutions, quickly get engaged in a righteous behavior with positive mental attitude and humility. The goal of our activities should be to earn righteous wealth that can sustain and nourish us and the society as a whole as well.

Here begins the eighth Varga.

In the first six mantras the sage advises us to start our day prayerfully with virtuous thoughts.

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, **devataa** liṅgoktaḥ, **vowels** 47, **chhandah** nichṛid aarṣhee jagatee, **svarah** niṣhaadaḥ.

- 1. praataragnim praatarindranḥ havaamahe praatarmitraa varuṇaa
praatarashvinaa,
praatarbhagam pooṣhaṇam brahmaṇaspatim praataḥ somam uta
rudraṇ huvema.**

Rig 7:3:41:1, Yajuh 34:34, Atharva 3:4:16:1

praataḥ agnim praataḥ indram havaamahe praataḥ mitraa-varuṇaa praataḥ ashvinaa,
praataḥ bhagam pooṣhaṇam brahmaṇaḥ patim praataḥ somam uta rudram huvema.

(*praataḥ*) **At dawn, as we begin the day,** (*bhagam*) **for our grandeur and glory**
(*havaamahe*) **we meditate and invite the energies from** (*agnim*) **the holy fire, the great**
purifier, (*indram*) **the rain and thinder,** (*mitraa*) **vital air,** (*varuṇaa*) **the waters,** (*ashvinaa*)
sun and moon and the (*somam*) **herbs, created for our** (*pooṣhaṇam*) **nourishment and**
vitality; and (*huvema*) **we praise the** (*patim*) **Supreme Lord** (*brahmaṇaḥ*) **of the universe**
(*uta*) **who is** (*rudram*) **the lord of justice and tormentor of evil and ailment.**

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, **devataa** bhagaḥ, **vowels** 43, **chhandah** nichṛid aarṣhee triṣṭup,
svarah dhaivataḥ.

- 2. praatarjitam bhagamugraṇ huvema vayam putramaditeryo vidhartaa,
aadhrashchidyam manyamaanasturashchidraajaa chidyam bhagam
bhakṣheetyaaha.**

Rig 7:3:41:2, Yajuh 34:35, Atharva 3:4:16:2

praataḥ jitam bhagam ugram huvema vayam putram aditeḥ yaḥ vidhartaa,
aadhraḥ chit yam manyamaanāḥ turaḥ chit raajaa chit yam bhagam bhakṣhi iti aaha.

(प्रातः) प्रातः समय अपने दिन का आरम्भ करते हुए हम (भगम्) कल्याणकारी परन्तु (उग्रम्) दुष्टों को भयभीत करने वाले, (अदितेः) नाशरहित, (विऽधर्ता) ब्रह्माण्ड हो धारण करने वाले ईश्वर का (हुवेम) गुणगान करते हैं (जितम्) जिसकी न्याय व्यवस्था सदैव विजयी रहती है । (यः) उसी (राजा) प्रकाशवान ईश्वर की (पुत्रम्) सन्तान (वयम्) हम, उसे (आध्रः) सब ओर से अपने (चित्) मन में (मन्यमानः) धारण किए हुए, उसके (आह) उपदेशों का पालन कर अपने (चित्) मन को (यम्) काबू में रखते हुए, (तुरः) बिना विलम्ब (भगम्) उत्तम कर्म करते हुए (इति) उसकी (भक्षि) उपासना करें ।

वशिष्ठ ऋषिः । भगो देवता । ४३ अक्षराणि । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

भग॒ प्रणे॑त॒र्भग॒ सत्य॑राधो॒ भगे॑मां धिय॒मुद॑वा॒दद॑न्नः ।

भग॒ प्र णो॑ जनय॒ गोभि॑रश्चै॒र्भग॒ प्र नृभि॑र्नृ॒वन्तः॑ स्याम ॥३॥

ऋग् ७:३:४१:३, यजुः ३४:३६, अथर्व ३:४:१६:३

भग॑ । प्रणे॑तरिति प्रऽनेतः । भग॑ । सत्य॑राधः । भग॑ । इमाम् । धिय॑म् । उ॒त् । अ॒व । दद॑त् । नः ॥

भग॑ । प्र । नः । ज॒नय॒ । गोभिः॑ । अ॒श्वैः । भग॑ । प्र । नृ॒भिः । नृ॒वन्तः॑ । स्या॒म ॥३॥

हे (भग) सर्व ऐश्वर्य युक्त (प्रऽनेतः) गणनायक, (सत्यराधः) पूजनीय सत्यरूप ईश्वर! (नः) हमें (इमाम्) उत्तम (धियम्) बुद्धि (ददत्) देकर हमारी (उत् अव) रक्षा कीजिए । हे (भग) कल्याणकारी ईश्वर! (नः) हमारे लिए (प्र) सब ओर से (गोभिः) गौ (अश्वैः) अश्वादि धनों को (जनय) उत्पन्न कीजिए । जो (प्र) सबसे (भग) उत्तम मनुष्य हैं वह हमारे (नृभिः) नायक बनें और हम सब (नृवन्तः) उत्तम व्यवहार वाले (स्याम) बनें ।

वशिष्ठ ऋषिः । भगो देवता । ४० अक्षराणि । आर्षी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

उ॒तेदा॑नीं॒ भग॑वन्तः स्यामो॒त प्र॑पि॒त्व उ॒त मध्ये॑ अ॒ह्नाम् ।

उ॒तोदि॑ता मघ॒वन्त॑सूर्य॒स्य व॒यं दे॒वानां॑ सु॒मतौ॑ स्या॒म ॥४॥

ऋग् ७:३:४१:४, यजुः ३४:३७, अथर्व ३:४:१६:४

उ॒त । इ॒दानी॑म् । भग॑वन्तः । स्या॒म । उ॒त । प्र॒पि॒त्वे । उ॒त । मध्ये॑ । अ॒ह्नाम् ॥

उ॒त । उ॒त्प॑दि॒ता । मघ॑वन् । सू॒र्यस्य॑ । व॒यम् । दे॒वाना॑म् । सु॒मतौ॑ । स्या॒म ॥४॥

(*praataḥ*) At dawn, as we begin the day (*vayam*) we (*huvema*) praise God who is (*aditeḥ*) indestructible, (*bhagam*) benevolent, (*raajaa*) luminous, (*ugram*) tormentor of the evil, (*vi-dhartaa*) the sustainer of the Universe and (*jitam*) whose justice always prevails. We, (*yaḥ*) his (*putram*) children (*bhakṣhi*) worship (*iti*) him and follow his (*aaha*) commandments by (*yam*) controlling our (*chit*) mind, by (*manyamaanaḥ chit*) meditating on him from (*aadhrah*) all directions and by performing (*bhagam*) noble deeds (*turaḥ*) without any delay.

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, devataa bhagaḥ, vowels 43, chhandah nichṛid aarṣhee triṣṭup, svarah dhaivataḥ.

**3. bhaga praṇetarbhaga satyaraadho bhagemaan
dhiyamudavaadadannaḥ,**

bhaga pra ṇo janaya gobhirashvairbhaga pra nṛibhirnṛivantah syaama.

Rig 7:3:41:3, Yajuh 34:36, Atharva 3:4:16:3

bhaga praṇetaḥ bhaga satyaraadhaḥ bhaga imaam dhiyam ut ava dadat naḥ,

bhaga pra ṇaḥ janaya gobhiḥ ashvaiḥ bhagaḥ pra nṛibhiḥ nṛivantah syaama.

(*bhaga*) O Possessor of all wealth! (*praṇetaḥ*) O Leader of masses! O (*raadhaḥ*) Embodiment of (*satya*) Truth! Please (*ut ava*) protect (*naḥ*) us by (*dadat*) granting us the (*imaam*) best (*dhiyam*) intellect, thoughts and emotions. Please (*janaya*) produce the righteous wealth including (*gobhiḥ*) cows and (*ashvaiḥ*) horses for (*ṇaḥ*) us from (*pra*) all directions. May the (*pra*) best amongst us (*nṛi bhiḥ*) lead us so that all of us (*syaama*) realize our (*nṛi vantaḥ*) best potentials!

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, devataa bhagaḥ, vowels 40, chhandah aarṣhee paṅktiḥ, svarah pañchamaḥ.

**4. utedaaneem bhagavantah syaamota prapitva uta madhye ahnaam,
utoditaa maghavantsooryasya vayan devaanaan sumatau syaama.**

Rig 7:3:41:4, Yajuh 34:37, Atharva 3:4:16:4

uta idaaneem bhagavantah syaama uta prapitve uta madhye ahnaam,

uta uditaa maghavan sooryasya vayan devaanaan sumatau syaama.

हे (मघऽवन्) जगदीश्वर! (सूर्यस्य) सूर्य के (उत्ऽइता) उदय का (इदानीम्) यह समय, (अह्नाम्) दिन के (मध्ये) बीच का समय (उत) और सायंकाल, सभी समय हमारे लिए (प्रऽपित्वे) उत्तम ऐश्वर्य की प्राप्ति के समय (स्याम्) हों। (वयम्) हम (भगऽवन्तः) कल्याणकारी कर्म करने वाले (स्याम्) हो (उत) और (देवानाम्) विद्वानों में भी (सुऽमतौ) श्रेष्ठ मती स्थिर हो ।

वशिष्ठ ऋषिः । भगो देवता । ४३ अक्षराणि । निचृदार्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

भग ए॒व भग॑वाँ अस्तु दे॒वास्तेन॑ व॒यं भग॑वन्तः स्याम ।

तं त्वा॑ भग॒ सर्व॑ इज्जो॑हवीति॒ स नो॑ भग॒ पुर॑एता भ॒वेह ॥५॥

ऋग् ७:३:४१:५, यजुः ३४:३८, अथर्व ३:४:१६:५

भगः । ए॒व । भग॑वान् । अ॒स्तु । दे॒वाः । तेन॑ । व॒यम् । भग॑वन्तः । स्या॒म ॥

तम् । त्वा॑ । भ॒ग । सर्वः॑ । इत् । जो॒हवीति॑ । सः । नः॑ । भ॒ग । पुरः॑एता । भ॒व । इ॒ह ॥५॥

वह (भगः) कल्याणकारी ऐश्वर्य युक्त ईश्वर (एव) ही (भगऽवान्) भगवान् (अस्तु) है । (तेन) उसी ईश्वर का पूजन करते हुए (वयम्) हम (देवाः) विद्वान् व (भगऽवन्तः) ऐश्वर्यवान् (स्याम्) बनें । हममें से (तम्) जो (सर्वः) सदैव (त्वा) आपके (भग) ऐश्वर्य को समझ कर (इत्) उसकी (जोहवीति) प्रशंसा करता है (सः) वह और (भग) आप ही (इह) यहाँ (नः) हमारे (पुरःएता) मार्गदर्शक (भव) बनें ।

वशिष्ठ ऋषिः । भगो देवता । ४४ अक्षराणि । आर्षीं त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

सम॑ध्व॒रायोष॑सो॒ नमन्त॑ दधि॒क्रावे॑व॒ शुच॑ये प॒दाय॑ ।

अ॒र्वाची॑नं व॒सुवि॑दं॒ भगं॑ नो॒ रथ॑मि॒वाश्वा॑ व॒जिन॑ आ व॒हन्तु॑ ॥६॥

ऋग् ७:३:४१:६, यजुः ३४:३९, अथर्व ३:४:१६:६

सम् । अ॒ध्वराय॑ । उ॒षसः॑ । न॒मन्तु॑ । दधि॒क्रावा॑ऽइव । शुच॑ये । प॒दाय॑ ॥

अ॒र्वाची॑नम् । व॒सुवि॑दम् । भ॒गम् । नः॑ । रथ॑म॒इव॑ । अ॒श्वाः । व॒जिनः॑ । आ । व॒हन्तु॑ ॥६॥

(नः) हम (उषसः) उषा काल से पूर्व उठ (शुचये) पवित्र होकर, (अश्वाः) घोड़ों से जुते (रथम॒इव) रथ की भांति (वजिनः) शीघ्रता से, (नमन्त) नमन का (सम्) भाव मन में लेकर, (पदाय) उत्तम पदार्थों को पाने के लिए, (अध्वराय) हिसारहित धार्मिक व्यवहार को (दधि॒क्रावा॑ऽइव) धारण करें और (अर्वाचीनम्) नयें (वसु) धनों और (विदम्) विद्याओं को प्राप्त करते हुए (आ) सब ओर से (भगम्) ऐश्वर्य व (वहन्तु) उन्नति प्राप्त करें ।

O (*magha van*) **Supreme Lord!** (*idaaneem*) **This time of the** (*uditaa*) **rising** (*sooryasya*) **Sun, the time during the** (*madhye*) **middle of the** (*ahnaam*) **day and the time near the evening, may all of these time be the time of** (*prapitve*) **obtaining righteous wealth for us. May** (*vayam*) **we** (*syaam*) **perform** (*bhagavantah*) **noble deeds all the time** (*uta*) **and may the** (*devaanaam*) **scholars amongst us** (*syaama*) **foster** (*su*) **best** (*matau*) **intellectual ideas.**

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, devataa bhagaḥ, vowels 43, chhandah nichṛid aarṣhee triṣṭup, svarah dhaivataḥ.

5. bhaga eva bhagavaan astu devaastena vayam bhagavantah syaama, tam tvaa bhaga sarva ijohaveeti sa no bhaga puraetaa bhaveha.

Rig 7:3:41:5, Yajuh 34:38, Atharva 3:4:16:5

bhagaḥ eva bhagavaan astu devaah tena vayam bhagavantah syaama,
tam tvaa bhaga sarvah it johaveeti sah nah bhaga purah etaa bhava iha.

God, (*bhagaḥ*) **The possessor of all of the great wealth** (*astu*) **is our** (*bhagavaan*) **well wisher** (*eva*) **indeed. May** (*vayam*) **we worship** (*tena*) **that God and** (*syaama*) **become** (*vantah*) **possessor of** (*devaah*) **great knowledge and** (*bhaga*) **wealth. Amongst us** (*tam*) **whosoever understands and** (*sarvah*) **always** (*johaveeti*) **praises** (*tvaa*) **your** (*bhaga*) **wealth, may** (*sah*) **that person along with the** (*bhaga*) **God** (*bhava iha*) **become** (*nah*) **our** (*purah etaa*) **guide onto the righteous path.**

ṛiṣhiḥ vashiṣṭhaḥ, devataa bhagaḥ, vowels 44, chhandah aarṣhee triṣṭup, svarah dhaivataḥ.

6. samadhvaraayoṣhaso namanta dadhikraaveva shuchaye padaaya, arvaacheenam vasuvidam bhagam no rathamivaashvaa vaajina aa vahantu.

Rig 7:3:41:6, Yajuh 34:39, Atharva 3:4:16:6

sam adhvaraaya uṣhasah namanta dadhikraavaa iva shuchaye padaaya,
arvaacheenam vasuvidam bhagam nah ratham iva ashvaah vaajinah aa vahantu.

(*nah*) **We should get up before** (*uṣhasah*) **daybreak and after the** (*shuchaye*) **purification routine,** (*sam*) **with** (*namanta*) **humility and as** (*vaajinah*) **swiftly** (*iva*) **as a** (*ratham*) **chariot driven by** (*ashvaah*) **horses,** (*dadhikraavaa*) **get engaged** (*iva*) **in** (*adhvaraaya*) **righteous deeds for** (*padaaya*) **attaining the best wealth. May we** (*vahantu*) **attain** (*arvaacheenam*) **new** (*vasu*) **wealth,** (*vidam*) **knowledge and** (*bhagam*) **benevolence from** (*aa*) **all directions!**

सातवे मन्त्र में स्त्रियों के कल्याणकारी रूप का वर्णन है।

वशिष्ठ ऋषिः । उषा देवता । ४३ अक्षराणि । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

अश्व॑वती॒गो॑मती॒र्न उ॒षासो॑ वी॒रव॑ती॒ः सद॑मुच्छन्तु भ॒द्राः ।

घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वतः॑ प्र॒पीता॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॑ सदा॑ नः ॥७॥

ऋग् ७:३:४१:७, यजुः ३४:४०, अथर्व ३:४:१६:७

अश्व॑वतीः । गो॒मतीः । नः । उ॒षसः । वी॒रव॑तीः । सद॑म् । उ॒च्छन्तु । भ॒द्राः ॥

घृ॒तम् । दुहा॑ना । वि॒श्वतः॑ । प्र॒पीताः । यू॒यम् । पा॑त । स्व॒स्तिभिः॑ । सदा॑ । नः ॥७॥

हे (अश्व॑वतीः) ऐश्वर्ययुक्त, (गो॒मतीः) करुणायुक्त, (उ॒षसः) प्रभात किरणों के समान शोभायमान, (वी॒रव॑तीः) दृढ़ स्त्रियों! (वि॒श्वतः॑) सब का (भ॒द्राः) कल्याण और सब ओर से (प्र॒पीताः) उत्तमता लाने के लिए (नः) हमारे (सद॑म्) घरों को (घृ॒तम्) पोषक पदार्थों से (दुहा॑ना) पूरा कर सबकी (पा॑त) रक्षा करो । (यू॒यम्) तुम (सदा॑) सदा (नः) हम सभी के सुखों का ध्यान रख घरों में (स्व॒स्तिभिः॑) खुशहाली (उ॒च्छन्तु) लाओं ।

आठवा वर्ग समाप्त हुआ ।

In the seventh mantra the sage highlights the benevolent nature and importance of ladies. **r̥iṣhiḥ** vashiṣṭhaḥ, **devataa** uṣhaaḥ, **vowels** 43, **chhandah** nichṛid aarṣhee triṣṭup, **svaraḥ** dhaivataḥ.

**7. ashvaavateergomateerna uṣhaaso veeravateeh̐ sadamuchchantu
bhadraah̐,
ghṛitan duhaanaa vishvataḥ prapeetaa yooyam paata svastibhiḥ sadaa
naḥ.**

R̥ig 7:3:41:7, Yajuh̐ 34:40, Atharva 3:4:16:7

ashvaavateeh̐ gomateeh̐ naḥ uṣhaasaḥ veeravateeh̐ sadam uchchantu bhadraah̐,
ghṛitam duhaanaa vishvataḥ prapeetaah̐ yooyam paata svastibhiḥ sadaa naḥ.

O (ashvaa-vateeh̐) benevolent, (go-mateeh̐) empathetic, (veera-vateeh̐) brave and (uṣhaasaḥ) radiant (like morning sun) ladies! May you (paata) protect (naḥ) our (sadam) homes by (duhaanaa) providing complete (ghṛitam) nourishment to everyone and lead (vishvataḥ) everyone towards (bhadraah̐) wellness and (pra-peetaah̐) excellence. May (yooyam) you (sadaa) always care and (uchchantu) bring (svastibhiḥ) happiness to (naḥ) our homes.

Here ends the eighth Varga.